Shaheed Smriti Peer Reviewed Journal Year: 11 No.: 8, 2022

DOI: https://doi.org/10.3126/shaheedsmriti.v11i8.76667

नेपाली भाषामा व्याकरण निर्माण र शिक्षणको विकासक्रम

डा. केशव भुसाल
नेपाली शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग
त्रि. वि. कीर्तिपुर
keshabbhusal.tu@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपाली व्याकरणको अध्ययनमा आधारित रहेको छ । यसका मुख्य उद्देश्य नेपाली व्याकरण निर्माणको विकासक्रम अध्ययन गर्नु र नेपाली व्याकरण शिक्षणको विकासक्रम प्रस्तुत गर्नु रहेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसमा नेपाली व्याकरणसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक ग्रन्थहरूलाई प्राथमिक स्रोतीय सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ भने नेपाली व्याकरण र यसको शिक्षणसम्बद्ध लेख रचना तथा अन्य सामग्रीहरूलाई द्वितीयक स्रोतीय सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा प्राप्त तथ्यलाई मुख्यतः दुई ओटा शीर्षकमा विभक्त गरी व्याख्या, विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली व्याकरण निर्माणको विकासक्रम र नेपाली व्याकरण शिक्षणको विकासक्रम प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनमा व्याख्या विश्लेषणलाई प्रभावकारी तुल्याउन आवश्यकतानुसार उदाहरणहरूसमेत प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका आधारमा नेपाली व्याकरण निर्माणको विकासक्रमलाई पृष्ठभूमि काल, निर्माण काल, विकास काल र आधुनिक काल गरी चार कालखण्डमा वर्गीकरण गर्न सकिने देखिएको छ । यसको पृष्ठभूमि काल वि. सं. १८२८ देखि १८७६ सम्म, निर्माण काल वि.सं. १८७७ देखि १९६८ सम्म, विकास काल वि.सं. १९६९ देखि २०२७ सम्म र आधुनिक काल वि.सं. २०२८ देखि हालसम्म रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी नेपाली व्याकरण शिक्षणको विकासक्रमलाई प्राथमिक काल, माध्यमिक काल र आधुनिक काल गरी तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिने देखिएको छ । यसको प्राथमिक काल नेपाली भाषाशिक्षणको सुरुवातदेखि २०२७ सालसम्म, माध्यमिक काल वि. सं.२०२८ देखि २०४८ सम्म र आधुनिक काल वि.सं. २०४९ देखि हालसम्म कायम रहेको देखिन्छ । नेपाली व्याकरण र व्याकरण शिक्षणमा आधरित प्रस्तुत अध्ययनले यस क्षेत्रमा रुचि राख्ने वा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूका लागि आवश्यकीय जानकारी प्रदान गर्ने अपेक्षा राखिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली : *व्याकरण, व्याकरण शिक्षण, नेपाली व्याकरणको विकासक्रम, नेपाली व्याकरण शिक्षणको विकासक्रम ।*

अध्ययनको पृष्ठभूमि

व्याकरण भाषामा अन्तर्निहित अनुशासन हो । यसले भाषालाई नियममा राख्ने काम गर्दछ । संस्कृतमा यसलाई ‘व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दानेन इति व्याकरणम्’ अर्थात् शब्द उत्पादन गर्ने, विश्लेषण गर्ने र संरचना केलाउने शास्त्र व्याकरण हो भनी वर्णन गरिएको छ । बन्धु (२०४३) का अनुसार कुनै भाषाका अर्थपूर्ण उच्चारणहरूको विन्यासलाई व्याकरण भनिन्छ । वृहत् नेपाली शब्दकोश (२०५५) का अनुसार कुनै भाषाका शब्द, शब्दका विभिन्न रूप, तिनको संरचना विधि, वाक्य र त्यसका विभिन्न अङ्ग तथा तिनीहरूको पारस्परिक सम्बन्ध खुट्याउनुका साथै शब्द, वाक्य आदिको शुद्ध प्रयोग गर्ने, नियमको निरूपण गर्ने शास्त्रलाई व्याकरण भनिन्छ । आधुनिक दृष्टिमा व्याकरणलाई यीभन्दा भिन्न रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ । हालिडे (सन् १९९४) ले व्याकरणलाई भाषाको आन्तरिक केन्द्रविन्दुका रूपमा एवम् शब्द र संरचनाको विश्लेषण गर्ने तहका रूपमा चर्चा गरेका छन् भने क्रिस्टल (सन् १९९७) ले यसलाई वाक्य संरचनाको अध्ययनका रूपमा अर्थ्याउँदै वर्णनात्मक, शैक्षणिक, सन्दर्भ, प्रस्तावित, सैद्धान्तिक र परम्परागत गरी ६ प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिने धारणा अगाडि सारेका छन् । यी विविध दृष्टिकोणका आधारमा व्याकरणलाई कुनै पनि भाषाको व्यवस्थाका रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

भाषाका विविध व्यवस्थामध्येको एउटा व्यवस्था व्याकरणको शिक्षणलाई व्याकरण शिक्षण भनिन्छ । व्याकरण शिक्षणमा भाषाका नियम वा व्यवस्थाको शिक्षण गरिन्छ । नेपाली भाषाका सन्दर्भमा यसका व्याकरणिक व्यवस्थाको शिक्षण गर्नु नै नेपाली व्याकरण शिक्षण हो । परम्परागत दृष्टिमा व्याकरण नजानी भाषा जानिँदैन भन्ने मान्यता रहेको थियो । सम्प्रति भाषालाई स्वाभाविक प्रक्रिया मानिन्छ र भाषा नजानी व्याकरण जानिँदैन भन्ने धारणा राखिएको पाइन्छ । आधुनिक सन्दर्भमा चाहिँ भाषा र व्याकरणलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा नहेरी सँगसँगै राखेर शिक्षण गर्नुपर्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । मूलतः व्याकरण शिक्षणमा व्याकरणिक नियमको सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक पक्षको शिक्षण गरिन्छ । व्याकरण शिक्षणलाई भाषाको शुद्ध प्रयोग गर्न सिकाइने विधिका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ ।

व्याकरण शिक्षण भनेको भाषामा अन्तरनिहित विभिन्न एकाइ, घटक वा उपघटकहरूको शिक्षण हो । यो नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक, निपात, लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, वाच्य, करण, अकरण, कथन, सर्ग, समास, द्वित्व, सन्धि, कर्ता, कर्म, पूरक, पद, पदावली, उपवाक्य, वाक्य, वाक्यान्तरण आदिसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यसको शिक्षण पनि यिनै पक्षको शिक्षणसँग अन्तरसम्बन्धित हुन्छ । भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा व्याकरण शिक्षण नियम तथा संरचनाको शिक्षण होइन । यो भाषा ग्रहण तथा अभिव्यक्ति सिपको शिष्ट प्रयोगको शिक्षण हो । व्याकरण शिक्षणले नियम शिक्षणलाई नपछ्याई नियम सचेततागत प्रयोगलाई पछ्याउनुपर्दछ । पदवर्ग, व्याकरणात्मक कोटि तथा वाक्यात्मक कार्यजस्ता व्याकरणका विषयको परिचय तथा यिनको नियमीकरणभन्दा यस्ता व्याकरणिक विषयको भाषिक सिपसँग रहेको सम्बन्ध पहिल्याउने क्षमतालाई यसले जोड दिनुपर्छ । व्याकरण शिक्षणमा नियमको जानकारीलाई भन्दा प्रयोग, पहिचान क्षमतालाई प्रोत्साहन गर्नुपर्दछ । भाषिक सम्प्रेषण नै प्रकारान्तरले नियमबद्ध रहने भएकाले व्याकरणबारे सचेत नभएका सिकारु पनि शिष्ट तथा शुद्ध भाषा प्रयोग गर्न सक्छन् । त्यसो त व्याकरणबारे सचेत हुनेहरूको व्यवहारमा पनि त्रुटि देखिन सक्छ । व्याकरण शिक्षण भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ तथा

लेखाइ सिपको शुद्ध प्रयोग क्षमता विकास गरी भाषिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नुसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ ।

हरेक भाषाको व्याकरण निर्माण र शिक्षणको आआÇनै परम्परा रहेको हुन्छ । नेपाली भाषाका सन्दर्भमा पनि यसको आÇनै परम्मरा र इतिहास रहेको छ । यस सम्बन्धमा नेपाली भाषाशिक्षणका पाठ्यपुस्तकमा केही मात्रामा उल्लेख गरिएको भए पनि विस्तृत व्याख्या गरिएको देखिँदैन । वस्तुतः यसैलाई अध्ययनीय रिक्तता ठानी प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली व्याकरण लेखनको विकासक्रम र यसको शैक्षणिक परम्पराबारे सूक्ष्म अनुशीलन गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नेपाली व्याकरणको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसका विशिष्ट उद्देश्यहरूमा नेपाली भाषाको व्याकरण निर्माणको विकासक्रम प्रस्तुत गर्नु तथा नेपाली भाषाको व्याकरण शिक्षण परिपाटीको विकास उल्लेख गर्नु रहेका छन् ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ । यसअन्तर्गत ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतका रूपमा नेपाली भाषाका व्याकरणिक ग्रन्थहरूलाई लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोतका रुपमा नेपाली व्याकरण निर्माण तथा नेपाली व्याकरण शिक्षणसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूलाई लिइएको छ । नेपाली सैद्धान्तिक सामग्रीहरूमा आधारित भई गरिएको यस अध्ययनमा प्राप्त तथ्यलाई नेपाली व्याकरण निर्माणको विकासक्रम र नेपाली व्याकरण शिक्षणको विकासक्रम गरी दुई मुख्य शीर्षकमा विभक्त गरी व्याख्या गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली व्याकरण निर्माण र व्याकरण शिक्षणको विकासक्रमलाई विभिन्न कालखण्डमा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ । व्याख्या, विश्लेषणलाई प्रभावकारी एवम् विश्वसनीय बनाउन आवश्यकतानुसार उदाहरणहरूसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

व्याख्या विश्लेण

प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली व्याकरण निर्माण र शिक्षणको विकासक्रमलाई नेपाली व्याकरण निर्माणको विकासक्रम र नेपाली व्याकरण शिक्षणको विकासक्रम गरी दुई मुख्य उपशीर्षकहरूमा निम्नानुसार व्याख्या, विश्लेषण गरिएको छ :

नेपाली व्याकरण निर्माणको विकासक्रम

हरेक भाषाको व्याकरण निर्माण परम्परा आÇनै किसिमको विशिष्टतामा आधारित रहेको हुन्छ । नेपाली भाषाको व्याकरण निर्माण परम्पराले पनि आÇनै इतिहास बोकेको छ । यसलाई निम्नानुसारका कालखण्डमा विभाजन गरी चर्चा गर्न सकिन्छ :

(क) पृष्ठभूमि काल (सन् १७७१ देखि १८१९/वि.सं. १८२८ देखि १८७६ सम्म)

नेपाली भाषाको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने कार्यको थालनी विदेशी विद्वान्हरूबाट भएको पाइन्छ । सर्वप्रथम सन् १७७१ (वि.सं. १८२८) मा जोहान्स क्रिस्टोफोरस अमाडुजी

९व्यजबललभक ऋजचष्कतयउजयचयगक ब्बमगशशष० नामक इटालेली विद्वान्ले कसियानोवेलिगतिले तयार पारेको ब्रह्मी वर्णमालासम्बन्धी ‘अल्फाबेट्स ब्रह्मनिकम् सेव युनिभर्सिटाइसिस काशी’ नामक पुस्तकको भूमिकामा भारतमा बोलिने विभिन्न भाषा र लिपिको उल्लेख गर्ने क्रममा नेपालेन्सिस ९ल्भउबभिलकष्क० का रूपमा नेपालीको पनि उल्लेख गरेका छन् । यसपछि सन् १८११ (वि.सं. १८६८) मा कोलोनेल विलियम कर्कप्याट्रिक ९ऋयियिलर्भा धर्षीष्कि ष्चिपउबतचष्अ० ले नेपालको भ्रमण गरी नेपाल अधिराज्यको विवरण ९ब्ल ब्अअयगलत या तजभ प्ष्लनमक या ल्भउबि० नामक कृति प्रकाशित गरेको पाइन्छ । जसमा उनले नेपाल अधिराज्यमा प्रवेश गर्ने बाटोको सूचना, नेपालको नक्सा, नेपाली जातिको तस्बिर, कृषि औजार, नेपालका जाति र तिनले प्रयोग गर्ने भाषा (पर्वती भाषा) को उल्लेख गरेका छन् । साथै पर्वती र नेवारी भाषाका करिब ५५० शब्द प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसबखत नेपालमा संस्कृत व्याकरणको पठनपाठन प्रचलनमा रहेको सङ्केतसमेत गरेका छन् । सन् १८१६ (वि.सं. १८७३) मा फादर विलियम क्यारे ९ँबतजभच धर्ीष्कि ऋबचभथ० ले भारतीय उपमहाद्वीपका तेत्तीस वटा भाषाका नमुना सङ्कलन गर्दा नेपाली भाषाको नाम पनि समावेश गरेको पाइन्छ । सन् १८१९ (वि.सं. १८७६) मा फ्रान्सिस बुखानान हेमिल्टन ९ँचबलअष्क द्यगअजबलबल ज्कर्षतयल० ले आÇनो ग्रन्थ नेपाल अधिराज्यको विवरण ९ब्ल बअअयगलत या तजभ प्ष्लनमक या ल्भउबि० मा कर्कप्याट्रिकको कार्यलाई आधार मान्दै नेपाली भाषालाई पर्वतीया र खस भाषाका रूपमा चर्चा गरेका छन् भने पर्वतीया भाषालाई हिन्दीको भाषिका भनेका छन् । नेपाली भाषाको यस कालखण्डमा विदेशी विद्वान्हरूले नेपाली भाषाको परिचय दिएको, यसको प्रयोग क्षेत्र छुट्याएको, नेपाली शब्दको अर्थसहित सूची प्रस्तुत गरेको तथा अन्य भाषासँग नेपाली भाषालाई तुलना गरेको देखिन्छ ।

(ख) निर्माण काल (सन्. १८२० देखि १९११/वि.सं. १८७७ देखि १९६८ सम्म)

नेपाली व्याकरणको निर्माण अर्थात् लेखन-प्रकाशन काल सन् १८२० अर्थात् वि.सं. १८७७ देखि सुरु भएको पाइन्छ । यस सिलसिलामा सर्वप्रथम सन् १८२० (वि.सं. १८७७) मा ज्यास एलेक्स एटन ९ब्वक बभिह ब्थतयल : फोर्ट विलियम कलेज कलकत्तामा फारसी र अरबी भाषा पढाउने तत्कालीन उपप्राध्यापक) ले ‘नेपाली भाषाको व्याकरण’ ९ब नचबककबच या तजभ ल्भउबभिकभ बिलनगबनभ० शीर्षकको पुस्तक प्रकाशित गरेको देखिन्छ । जसलाई नेपाली भाषाको पहिलो व्याकरणका साथै नेपाली भाषामा छापिएको पहिलो पुस्तक मानिन्छ । जम्माजम्मी ६० पृष्ठमा संरचित प्रस्तुत व्याकरण अङ्ग्रेजहरूलाई नेपाली सिकाउने प्रयोजनले लेखिएको देखिन्छ । यसमा नेपाली भाषाका वर्णमाला, नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक, वाक्यलगायत प्रस्तुत गरिएको छ । यसपछि सन् १८३१ (वि.सं. १८८८) मा नेपाली विद्वान् अमृतानन्द बाँडाको ‘त्रैभाषिक व्याकरण’ देखा परेको छ । ब्राइन हुटन होजसन ९द्यचष्बल ज्यगनजतयल ज्यमनकयल० ले सङ्ग्रह गरी बेलायत पठाएका पाण्डुलिपिमा प्रस्तुत व्याकरण फेला परेको हो । देवनागरी लिपिमा रहेको ३८ पानामा संरचित संस्कृत, नेपाली र नेवारी भाषामा लेखिएको उक्त व्याकरणमा नेपाली भाषाका नाम, सर्वनाम र क्रियाका रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १८७२ (वि.सं. १९२९) मा बेलायती विद्वान् जोन बिम्सले ‘कम्पेरेटिभ ग्रामर अफ द मोर्डन आर्यन ल्याङ्ग्वेज’ नामक पुस्तकमा नेपाली भाषाको रूपायन, सर्वनाम, काल, कारक र विभक्तिका सम्बन्धमा चर्चा गरेका छन् । सन् १८७५ (वि.सं. १९३२) मा ब्राइन हुटन होजसनले नेपालका जातजाति र भाषा संस्कृतिको बारेमा अध्ययन गरेका थिए । यिनले नेपाली

भाषालाई पर्वती भनेको पाइन्छ । सन् १८७५ (वि.सं. १९३२) मै एस. एच. केलग ९क्ज ष्भ्गीयिनन० ले ँअ ग्रामर अफ द हिन्दी ल्याङ्ग्वेज’ नामक पुस्तकमा नेपाली भाषालाई हिन्दी भाषाको हिमाली भाषिकाअन्तर्गत चर्चा गरेका छन् ।

सन् १८७७ (वि.सं. १९३४) मा ड्यानियल राइट ९म्बलष्भ्ष धचष्नजत० ले हिस्ट्री अफ नेपाल ९ज्ष्कतयचथ या ल्भउबि० नामक पुस्तकमा नेपालको इतिहासको विस्तृत वर्णन गरेका छन् । राइटले उक्त पुस्तकमा नेपाली ठाउँ, पर्व र जातिको चर्चा गर्दै नेपाली भाषाका शब्दावली प्रस्तुत गरेका छन् । सन् १८८० (वि.सं. १९३७) मा रुडोल्फ हर्नले ँअ कम्पेरेटिभ ग्रामर अफ द गौडियन ल्याङ्ग्वेज’ नामक पुस्तकमा व्याकरणको तुलनात्मक अध्ययन गर्दै नेपाली भाषालाई उत्तरी गौडीअन्तर्गतको पहाडी भाषिका समूहमा राखेका छन् । सन् १८८७ (वि.सं. १९४४) मा टर्नबुलले ँनेपाली ग्रामर एन्ड इङ्लिस नेपाली, नेपाली इङ्लिस भोकाबुलरी’ प्रकाशित गरेका छन् । यो नेपाली व्याकरणमा केन्द्रित रहेर विदेशी विद्वान्द्वारा लेखिएको दोस्रो ग्रन्थ हो । टर्नबुलले दार्जिलिङ्का क्रिश्चियन मिसनरी र चियाबगानका कर्मचारीहरूलाई नेपाली भाषा सिकाउने प्रयोजनले यो ग्रन्थ लेखेका थिए । यसमा नेपाली भाषाका वर्ण, लिङ्ग, कारक, पदसङ्गतिलगायतको चर्चा गरिएको छ । नेपाली भाषाको व्याकरण निर्माण परम्पराको यस कालखण्डमा नेपाली भाषालाई भाषाको मान्यता दिइएको, संस्कृत र अङ्ग्रेजी व्याकरणका आधारमा अङ्ग्रेजहरूलाई नेपाली सिकाउने ध्येयले व्याकरण लेखिएको, भाषिक ज्ञानका अभावमा नेपालीलाई हिन्दीको भाषिकाका रूपमा चर्चा गरिएको देखिन्छ ।

(ग) विकास काल (सन् १९१२ देखि १९७० / वि.सं. १९६९ देखि २०२७ सम्म)

बझाङी राजा जयपृथ्वीबहादुर सिंहको ँप्राकृत व्याकरण’ (वि.सं. १९६९) सँगै नेपाली भाषाको व्याकरण लेखन परम्परा विकास कालमा प्रवेश गर्दछ । सिंहको प्राकृत व्याकरण नेपाली विद्वान्द्वारा नेपाली भाषामा लेखी पहिलोपटक मुद्रण गरिएको व्याकरणका रूपमा देखा परेको छ । संस्कृत व्याकरणको ढाँचामा रहेको उक्त व्याकरण नेपाली भाषाको विकास गर्न र नेपाली भाषामा एकरूपता ल्याउनका लागि तयार गरिएको बुझिन्छ तापनि यसले विशाल आकृति र अपेक्षित सफलता प्राप्त गर्न भने सकेको देखिँदैन । यसै वर्ष पण्डित हेमराज शर्माको ँचन्द्रिका गोरखा भाषा व्याकरण’ (१९६९) देखा पर्दछ । प्राकृत व्याकरणले प्रयास गरेको तर पूरा गर्न नसकेको आवश्यकतालाई यसले पूरा गरेको मानिन्छ । यसमा १६ स्वर र ३४ व्यञ्जन, लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव आदिको विस्तृति, शब्दनिर्माणका कृत, तद्धित, समास, द्वित्व, पद्धति, विकारी र अविकारी पदवर्ग, विषयवस्तुको विशेष र बुँदाबद्ध प्रस्तुति, तेरिज, टिप्पणी र अभ्यासलगायत समेटिएको छ । हलन्त प्रयोग र बहिष्कारको अवस्थालाई समन्वय गर्न समर्थ मानिने यो व्याकरण पूर्ववर्ती व्याकरणको आधिकारिक निष्पत्ति र उत्तरवर्तीको अजस्र स्रोतका रूपमा रहेको छ । यसपछि वि.सं. १९७० मा विश्वमणि दीक्षिताचार्यको ँगोरखा व्याकरणबोध’ नामक व्याकरण प्रकाशित भएको पाइन्छ । लघु आकारको यो व्याकरण विस्तृति र नवीनताको अभावका कारण त्यति चर्चामा आउन नसकेको मानिन्छ । वि. सं. १९७० मा गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिको स्थापना भयो । राममणि आ. दी. अध्यक्ष रहेको यस समितिले चन्द्रिका व्याकरणलाई प्रयोगमा ल्यायो । अपितु उक्त व्याकरण साधारण जनता, सिकारु र पाठकका लागि ज्यादै गहन र जटिल भएकाले सरल व्याकरणको आवश्यकता महसुस हुन पुग्यो, परिणामस्वरूप वि.सं. १९७५ मा पहलमानसिंह स्वारको ँगोरखा भाषाको लघु व्याकरण’ प्रकाशमा आयो । दुर्भाग्यवशः यसका

सबै पृष्ठ प्राप्य छैनन् । त्यसैले यसको विश्लेषण कमै भएको पाइन्छ । यसपछि वि. सं. १९७६ मा पं. सोमनाथ शर्माको ‘मध्यचन्द्रिका’ नामक व्याकरण प्रकाशित भयो । पण्डित हेमराजको ‘चन्द्रिका’ व्याकरणलाई सरल, सहज, शिक्षणीय, छोटो-छरितो शैलीमा तयार पारिएको यो व्याकरण शैक्षिक व्याकरणका रूपमा प्रसिद्ध छ । साथै यस व्याकरणमा आधारित रहेर अनेकौं व्याकरणहरू रचना भएका छन् । वि. सं. १९९१ मा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिले ‘नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?’ (नेकसुले) शीर्षकको सानो व्याकरण पुस्तिका प्रकाशमा ल्याएको पाइन्छ । जम्माजम्मी ६ पृष्ठको यस पुस्तिकाले नेपाली वर्णविन्यास र हिज्जे प्रणालीमा रहेको बहुमुखी लेखन पद्धतिमा एकरूपता स्थापित गरेको र यसैबमोजिम शुद्धाशुद्धि जाँचिने छ भन्ने सरकारी घोषणा पनि समावेश गरेकाले यो अभूतपूर्व अधिकारिक व्याकरण साबित भएको छ । यसपछि चन्द्रिका, मध्यचन्द्रिका र नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने जस्ता त्रिव्याकरणको प्रवाहमा थुप्रै व्याकरण ग्रन्थहरू रचना हुन पुगे : गोपाल पाण्डे ‘असिम’ को ‘रचना दर्पण’ र ‘ह्रस्व दीर्घको सवाइ’ (वि.सं. १९९७), हृदयचन्द्र सिंह प्रधानको ‘चिह्न परिचय’ (वि.सं. २०००), पुष्कर शमशेरको ‘नेपाली सजिलो व्याकरण’ (वि. सं. २००१), पारसमणि प्रधानको ‘नेपाली व्याकरण’ (वि. सं. २००५), हर्षनाथ शर्माको ‘नेपाली शुद्धाशुद्धि र नेपाली व्याकरण बोध’ (वि. सं. २०१६), कृष्णप्रसाद पराजुलीको ‘राम्रो रचना मीठो नेपाली’ (वि. सं. २०२३) आदि । यस कालका व्याकरणिक रचनाहरूमा नेपाली भाषालाई लेख्य भाषाका रूपमा विकसित गराउने प्रयत्न भएको, भाषिक प्रयोगको स्रोत तथा शीर्ष व्याकरण ‘चन्द्रिका’ रहेको, ‘नेकशुले’ अधिकारिक व्याकरण बनेको, व्याकरणलाई शैक्षिक प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको तथा हिज्जेलाई निश्चित गर्ने प्रयास भएको देखिन्छ ।

(घ) आधुनिक काल (वि. सं. २०२८ देखि हालसम्म)

वि. सं. २०२८ मा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना तर्जुमा भएपछि नेपाली भाषा र व्याकरणको क्षेत्रमा उल्लेख्य परिवर्तन भयो । परिणामस्वरूप व्याकरण निर्माणमा वर्णनात्मक, आगमनात्मक, अभ्यासमूलक, भाषाविज्ञानसम्मत पद्धतिको उपयोग गरियो भने शिक्षणमा पनि आगमन, अन्वेषण, प्रयोग, छलफल, भाषासंसर्ग, प्रयोगशालीयलगायतका विधि प्रयोग गर्न थालियो । यससँगै पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा व्याकरणका क्षेत्रमा अध्ययनशील विद्वान्हरूमा नवीन रुचि, शोध र प्रयोगको धारणासमेत विकसित हुन पुग्यो ।

नेपाली व्याकरण परम्पराको आधुनिक काल विभिन्न विद्वान् तथा संघसंस्थाहरूले निर्माण गरेका व्याकरण, गोष्ठी, सेमिनार, विचारविमर्श, निर्देशिका प्रकाशन आदि कार्यसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस सिलसिलामा मोहनराज शर्माको ‘शब्दरचना र वर्णविन्यास’ (वि. सं. २०३१) महŒवपूर्ण व्याकरण ग्रन्थका रूपमा देखा परेको छ । शर्माले यस व्याकरणलाई पछि (वि.सं. २०३६ मा) भाषावैज्ञानिक एवम् शैक्षणिक सिद्धान्तका आधारमा संशोधन, परिमार्जन एवम् परिवर्धन गरेका छन् । यसलाई नेपाली व्याकरणको इतिहासमा भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तको समन्वयमा निर्मित पहिलो नमुना मानिन्छ । वि.सं. २०३३ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयका नेपाली पढाउने शिक्षकहरूको राष्ट्रिय गोष्ठी सम्पन्न भयो । जसले बौद्धिक जगत्मा नेपाली भाषा र व्याकरणसम्बन्धी आधुनिक धारणा प्रवेश गरायो । वि. सं. २०३६ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले ‘अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन’ नामक नेपाली व्याकरणसम्बद्ध सामग्री प्रकाशित गऱ्यो । यसबाट पनि नेपाली

व्याकरणको परम्परामा नवीनता थपियो । वि. सं. २०४० मा बालकृष्ण पोखरेलको प्रधान सम्पादकत्वमा ‘वृहत् नेपाली शब्दकोश’ (पहिलो संस्करण) प्रकाशित भयो । यो प्राचीन मान्यताभन्दा निकै भिन्न रूपमा देखियो । यसबिचमा नरेन्द्र चापागाईंको ‘भाषातŒव’ (वि. सं. २०३२), रोहिणीप्रसाद भट्टराईको ‘वृहत् नेपाली व्याकरण’ (वि. सं. २०३३), वीरेन्द्रकेशरी अर्ज्यालको ‘नेपाली व्याकरण’ (वि. सं. २०३७) लगायत प्रकाशित भइसकेका थिए । वि. सं. २०४६ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट ‘अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन’ प्रकाशित भयो । जुन वर्णविज्ञान, रूपविज्ञान, वाक्यविज्ञानजस्ता भाषावैज्ञानिक मान्यता र आगमनात्मक पद्धतिमा आधारित थियो । यसपछि बालकृष्ण पोखरेलको ‘नेपाली व्याकरण’ (वि. सं. २०४७), हेमाङ्गराज अधिकारीको ‘समसामयिक नेपाली व्याकरण’ (वि. सं. २०४९), ताना शर्माका ‘नेपाली व्याकरण भाग एक र दुई’ (वि. सं. २०५०), ‘अनिवार्य नेपाली’ (वि. सं. २०५३), माधवप्रसाद पोखरेलको ‘नेपाली वाक्य व्याकरण’ (वि. सं. २०५४), डी. पी. भट्टराईको ‘नेपाली व्याकरणका कोटिहरू’ (वि. सं. २०६०) आदि प्रकाशित भएका छन् । उल्लिखित विभिन्न व्याकरणकार र यस क्षेत्रमा महŒवपूर्ण योगदान पुऱ्याएका संघ-संस्थाका रचनात्मक कार्यहरूलाई हेर्दा नेपाली व्याकरण परम्पराको आधुनिक कालमा वर्णनात्मक, सरल, उदाहरण एवम् अभ्यासमुखी व्याकरणहरूको निर्माण भएको देखिन्छ । जसबाट नेपाली भाषाको मानकीकरणमा विशिष्ट योगदान पुगेको मानिन्छ । सम्प्रति नेपाली व्याकरणको महŒवपूर्ण पाटो वर्णविन्यासमा व्यापक हेरफेर हुन थालेको छ । यसअनुरूप आउने फेरबदल र सामयिकतालाई समेटेर व्याकरणका नवीन ग्रन्थहरू निर्माण हुने अवस्थामा नेपाली व्याकरण परम्पराले नयाँ मोड लिन पनि सक्छ ।

नेपाली व्याकरण शिक्षणको विकासक्रम

नेपाली व्याकरण शिक्षणको इतिहास नेपाली भाषा शिक्षणको इतिहासजत्तिकै लामो देखिन्छ । वि. सं. १९५८ सालमा देवशमशेरद्वारा खोलिएका भाषा पाठशालाहरूमा भाषाका केही पक्ष शिक्षण गर्न थालिएको पाइन्छ । उक्त समयदेखि वर्तमानसम्म नेपाली व्याकरण शिक्षणले विविध उतारचढावहरू पार गर्दै आएको छ । हालसम्मको नेपाली व्याकरण शिक्षणको परम्परालाई निम्नानुसार तीन कालखण्डमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ :

- प्राथमिक काल (सुरुदेखि २०२७ सम्म)
- माध्यमिक काल (वि. सं.२०२८ देखि २०४८ सम्म)
- आधुनिक काल (वि. सं. २०४९ देखि हालसम्म)

प्राथमिक काल (सुरुदेखि २०२७ सम्म)

यस काललाई नेपाली व्याकरण शिक्षणको पृष्ठभूमि काल भनिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षणको थालनीदेखि नै व्याकरण शिक्षणको प्रत्यक्ष र परोक्ष परम्परा चल्दै आएको छ । यसै सन्दर्भमा वि. सं. १९५८ मा देवसमसेरका पालामा भाषा पाठशालाहरू स्थापना भएपश्चात भाषा शिक्षणको औपचारिक प्रारम्भ भएको ठानिन्छ । तर तथोक्त समयमा भाषा शिक्षणको मर्म भने ग्रहण गरिएको भेटिँदैन । वि. सं. १९६९ मा पण्डित हेमराजद्वारा ‘चन्द्रिका ‘गोरखा भाषा व्याकरण’ प्रकाशित भएपश्चात धेरै लेखकहरू यस व्याकरणको मर्मतर्फ आकर्षित भएको बुझिन्छ । यद्यपि यसले भाषा शिक्षणमा भने तत्समयमा प्रभाव पारेको इतिहास भेटिँदैन । हेमराजको चन्द्रिका व्याकरण नेपाली भाषाको मानक एवम् युगान्तकारी सैद्धान्तिक

व्याकरणका रूपमा स्थापित भए पनि राणाशासनको चपेटामा परेको नेपाली शिक्षण परम्पराले शैक्षणिक व्याकरणको लेखन, प्रकाशन र शिक्षणमा भने खासै प्रगति गरेको देखिँदैन ।

प्राथमिक कालमा मूलतः प्रस्तावित व्याकरण लेखिनु र अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएको नेस्फिल्डको व्याकरणलाई आधार मानी व्याकरण रचना भएका कारणले नयाँ शिक्षा लागु हुनुपूर्वको नेपाली व्याकरण शिक्षण परम्परा यसैको परिधिमा चल्दै आएको भेटिन्छ । यस समयमा जय पृथ्वीबहादुर सिंहको 'प्राकृत व्याकरण बोध' (१९६९) र विश्वमणि दीक्षिताचार्यको 'गोरखा व्याकरणबोध' (१९७०) जस्ता व्याकरणिक कृति प्रकाशित छन् । तर यी कृतिले समेत नेपाली व्याकरण शिक्षणलाई सचेष्ट गोरेटो प्रदान गर्न सकेको देखिँदैन । पूर्वीय र पाश्चात्य परम्परागत व्याकरणबाट प्रभावित हुनु, प्रस्तावित प्रकृतिलाई जोड दिइनु, नियमवादी मत तथा शुद्धतावादी दृष्टिकोणलाई अवलम्बन गरिनु जस्ता कारणले व्याकरण शिक्षणको उक्त समय पृष्ठभूमिमै सीमित रहेको भेटिन्छ । यसै सन्दर्भमा निम्न माध्यमिक भाषा पाठ्यक्रम (२०२०) ले व्याकरणका विषय शिक्षणअन्तर्गत (क) कारकको प्रयोग गरी बुझाउने, करण र अकरणको ज्ञान गराउने, पदयोग र पदवियोग सिकाउने, वाक्य संयोजनको बोध गराउने, ह्रस्वदीर्घको फरक तथा फरकबाट अर्थमा पर्ने फरक कुरा पनि बुझाउने (ख) चलनचल्तीका उखान टुक्का वाक्यांशको सङ्ग्रह बढाउँदै लैजाने र प्रयोगसमेत सिकाउने जस्ता पक्ष समेटेको देखिन्छ । पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका यी क्षेत्रहरू पूर्णतः सैद्धान्तिक ज्ञानमा आधारित देखिन्छन् ।

नेपाली व्याकरण शिक्षणको प्राथमिककालीन समयमा व्याकरण शिक्षणलाई शास्त्रको शिक्षणका रूपमा लिइन्थ्यो । यसमा व्याकरण जाने भाषा स्वतः सिकिन्छ भन्ने मान्यता रहेको थियो । यद्यपि यसबाट व्याकरण सिक्ने, भाषा नसिक्ने समस्या यथावत रहेको देखिन्छ । यस कालमा व्याकरण शिक्षणलाई घोकेर कण्ठस्थ गर्ने विषयका रूपमा लिइएको थियो । यस कालका व्याकरण शिक्षणका मुख्य विशेषता निम्नानुसार रहेका छन् :

- व्याकरण शिक्षणलाई नियम शिक्षणको पर्यायका रूपमा लिइनु
- प्रस्तावित प्रवृत्तिमा जोड दिइनु
- नियमवादी तथा शुद्धतावादी अभिमतलाई प्रश्रय दिइनु
- नेपाली भाषालाई लेख्य भाषामा प्रवृत्त गराउन पृष्ठभूमिको काम गर्नु
- व्याकरण शिक्षणमा हलन्त बहिस्कारवादको प्रभाव देखिनु
- चन्द्रिकालाई स्रोत व्याकरणका रूपमा ग्रहण गरिनु
- लेखन प्रकाशनका लागि मानक व्याकरण तयार भए पनि शिक्षणका लागि मानक व्याकरण तयार हुन नसक्नु, आदि ।

माध्यमिक काल (वि. सं.२०२८ देखि २०४८ सम्म)

वि. सं. २०२८ सालदेखि वि. सं. २०४८ सालसम्मको नेपाली व्याकरण शिक्षणको इतिहासलाई माध्यमिक काल मानिन्छ । यस काललाई विश्लेषणमुखी व्याकरण शिक्षणको काल पनि भनिन्छ । यस समयमा व्याकरण शिक्षणलाई बुद्धिविलासको विषय ठानिन्थ्यो । यस कालमा प्राथमिककालीन व्याकरण शिक्षणका अवधारणाले केही निरन्तरता पाए पनि विद्यालय तहमा पाठ्यक्रम परिवर्तन भएका कारणले केही नवीनतासमेत ग्रहण गरेको देखिन्छ । वि. सं. २०२८ मा माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम परिवर्तन भएपछि जम्मा १४ अङ्कभार व्याकरणका लागि छुट्याइएको थियो भने २०३८ सालमा परिवर्तन भएको नेपाली

पाठ्यक्रमले व्याकरणको क्षेत्र तथा क्रमलाई स्पष्टसँग ताकेको थियो । यस पाठ्यक्रमले २० अङ्क व्याकरणका निमित्त निर्धारण गरेको देखिन्छ ।

वि. सं. २०२८ सालबाट भाषापाठ्यक्रमहरू सिपमा आधारित रहेर तयार गरिए । २०२८ सालको पाठ्यक्रममा लेखाइ सिपसम्बद्ध उद्देश्यअन्तर्गत 'व्याकरणअनुरूप पारिभाषिक शब्दहरू र विभिन्न प्रकारमा वाक्यहरूको कार्य बुझ्न र ठिकसँग प्रयोग गर्न भन्ने उद्देश्यसमेत राखियो । यसरी २०२८ सालबाट व्याकरणको शिक्षणलाई सिपसँग जोड्न खोजिए पनि व्यवहारतः व्याकरणको सैद्धान्तिक पक्षमै बढी झुकाव देखिएको थियो । यस अवधिमा निगमन विधि व्याकरण शिक्षणको मुख्य विधि थियो भने पहिलो, दोस्रो तथा विदेशी भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने सबै खालका विद्यार्थीलाई समान तवरबाट व्याकरण सिकाइन्थ्यो । माध्यमिककालीन अवधिमा व्याकरण शिक्षण गर्दा प्रशस्त मात्रामा सैद्धान्तिक पक्षतर्फ शिक्षण केन्द्रित थियो भने शुद्धतावादी एवम् प्रस्तावित तवरमै व्याकरण शिक्षण गरिन्थ्यो । वर्णनात्मक, उत्पादनात्मक एवम् निराकरणात्मक तवरबाट व्याकरण शिक्षण गर्ने परिपाटीको विकास भइसकेको थिएन । अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षणका लागि विकास गरिएका विधि तथा पद्धतिहरू यसको उत्तरार्धतिर आंशिक मात्रामा प्रयोग गर्न थालिए पनि तिनले सार्थकता पाउन सकेका थिएनन् । यस अवधिमा रोहणिप्रसाद भटराईको ‘बृहत नेपाली व्याकरण’ (२०३३), मोहनराज शर्माको ‘शब्दरचना र वर्णविन्यास’ (२०३१) महानन्द सापकोटाको ‘नेपाली व्याकरण प्रस्तावना’ (२०३४) विरेन्द्र केशरी अर्यालको ‘नेपाली व्याकरण’ (२०३७) जस्ता महŒवपूर्ण व्याकरणिक ग्रन्थहरू देखा परेका थिए । यी रचनाहरूले व्याकरण शिक्षणलाई प्रशस्त प्रभावसमेत पारेको देखिन्छ । यस कालको व्याकरण शिक्षणमा देखा परेका विशेषताहरू निम्नानुसारका रहेका छन् :

- व्याकरणको शिक्षणलाई भाषा शिक्षणसँग जोड्न खोजिनु
- व्याकरण शिक्षण अङ्ग्रेजी र संस्कृत व्याकरणबाट प्रभावित हुनु
- वर्णनात्मकताभन्दा प्रस्तावित पद्धतिलाई नै जोड दिइनु
- सुनाइ, बोलाइ र पढाइभन्दा लेखाइ सिपमा केन्द्रित गरी व्याकरण शिक्षण गरिनु
- निगमनात्मक व्याकरण शिक्षणमा अत्यधिक जोड दिइनु
- व्याकरण शिक्षणको विषय क्षेत्रलाई पाठ्यक्रममै तोक्ने प्रयत्न प्रारम्भ हुनु, आदि ।

आधुनिक काल (वि. सं. २०४९ देखि हालसम्म)

वि. सं. २०४९ देखिको व्याकरण शिक्षणको समयवधिलाई नेपाली व्याकरण शिक्षणको आधुनिक काल मानिन्छ । व्याकरण शिक्षणको सैद्धान्तिकभन्दा कार्यमूलक पक्षलाई जोड दिन थालिएकाले यस काललाई कार्यमूलक सिप तथा सिपगत एकीकृत शिक्षणको कालसमेत भन्ने गरिन्छ । प्राथमिक तहको पाठ्यक्रम २०४९ प्रयोगमा आएपछि कार्यमूलक तवरबाट व्याकरण शिक्षण गर्नुपर्ने अवधारणा व्यवहारमा आएको देखिन्छ । यसपूर्व वि. सं. २०३८ सालको पाठ्यक्रमले वाक्य गठनमा पद विचार शीर्षकीकरण गरी पदवर्ग, वाक्यकोटि, काल र पक्षको शिक्षणलाई व्याकरणको क्षेत्रका रूपमा समावेश गरेको थियो भने २०४९ को प्राथमिक तहको पाठ्यक्रमले यी क्षेत्रलाई सीमितीकरण गरेको थियो । त्यसैगरी निम्न माध्यमिक नेपाली पाठ्यक्रम २०५० ले 'व्याकरणका आधारभूत तŒवका सामान्य नियम बुझी तिनको उपयुक्त प्रयोग गर्नलाई उद्देश्यका रूपमा उल्लेख गरेको थियो ।

त्यसैगरी माध्यमिक तहको अनिवार्य नेपाली पाठ्यक्रम २०५५ व्यवहारमा आएपछि यसको शिक्षणमा अझ स्पष्टता र विशिष्टता देखा पर्न थालेको महसुस हुन्छ । यस पाठ्यक्रमले भाषातŒव शीर्षकअन्तर्गत पदसङ्गति, काल, भाव, वाच्य, धातु, कारक,

विभक्ति, शब्द वर्ग, वाक्य संश्लेषण र विश्लेषण, लेख्यचिह्न, शब्द निर्माण प्रक्रिया एवम् हिज्जेलाई समेटेको देखिन्छ । निर्दिष्ट पाठ्यक्रमले व्याकरण शिक्षण गर्नका निमित्त निम्न कुरा निर्देश गरेको पाइन्छ :

> व्याकरण शिक्षणको अर्थ भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइजस्ता सिपहरू सँगसँगै विद्यार्थीलाई शुद्ध शब्द र वाक्य प्रयोग गर्न अभिप्रेरित गर्नु हो । यसबाट भाषा प्रयोग वाक्यगठन रचना आदि पक्षमा विशेष सहयोग मिल्छ ।

त्यसैगरी निम्न माध्यमिक नेपाली पाठ्यक्रम २०५८ ले व्याकरणको क्षेत्र स्पष्ट तोकी निम्नानुसारको अवधारणालाई अगाडि सारेको देखिन्छ :

> निम्न माध्यमिक तहमा व्याकरण शिक्षण गर्नुको अभिप्राय त्यसको सैद्धान्तिक ज्ञान गराउनु होइन । विधाका पाठहरूको प्रकृतिअनुसार व्याकरणिक तŒवको पहिचान र तिनको उपयुक्त प्रयोग गर्ने क्षमता विकासका लागि यसलाई समावेश गरिएको हो । व्याकरण भनेको भाषा प्रयोगमा अन्तरनिहित संरचना एवम् व्यवस्था भएकाले यसलाई पाठभन्दा अलग राखेर हेर्नु उपयुक्त हुँदैन । तसर्थ क्षेत्र र क्रम तालिकामा उल्लेख गरिए पनि व्याकरणलाई पाठसँग एकीकृत गरेर शिक्षण गर्ने दृष्टिकोण लिइने छ ।

यसपछि वि. सं. २०६४ (प्राथमिक पाठ्यक्रम), २०६९ (आधारभूत तह (६-८) पाठ्यक्रम) र २०७१ (माध्यमिक तह - ९-१०) को पाठ्यक्रममा व्याकरणको शिक्षण कार्यमूलक तवरबाट गर्नुपर्ने अवधारणाले अझ स्पष्टता पाएको देखिन्छ भने कक्षाकोठामा समेत प्रयोग, पहिचान तथा भाषिक कार्यलाई जोड दिन थालिएको देखिन्छ । २०६९ सालबाट प्रयोगमा आएको आधारभूत तह (६-८) को पाठ्यक्रममा व्याकरण शिक्षणसम्बन्धी निम्नानुसारको व्यवस्था रहेको देखिन्छ :

> यस तहमा व्याकरण सिकाइ गर्नुको उद्देश्य बालबालिकाहरूलाई भाषाको शुद्ध प्रयोगप्रति अभिप्रेरित गर्नु हो । अत : व्याकरणलाई नियमहरूमा केन्द्रित गरी परिभाषा र उदाहरणद्वारा पुस्ट्याइ“ गर्ने परम्परालाई त्यागी विद्यार्थीहरूमा उदाहरण र प्रयोगका आधारमा सम्बद्ध पाठभित्रैबाट नियमको खोजी गर्ने उत्सुकता जगाइदिनु उपयुक्त हुन्छ । यसका अतिरिक्त विद्यार्थीहरूकै आÇनो भाषा प्रयोगमा अन्तर्निहित व्याकरणको व्यवस्था खोज्न लगाउनु र त्यसमा परिष्कार ल्याउन व्याकरणात्मक सुझको उपयोग गर्नु पनि वाञ्छनीय छ । यस तहमा छुट्टै पाठ्यपुस्तकको आधारमा व्याकरण सिकाइ गर्नु बोझिलो हुने र उद्देश्यअनुकूल नहुने पनि मननीय छ । व्याकरणलाई रचनामुखी बनाउन लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव आदि विभिन्न वाक्य कोटिअनुसारका छोटा वर्णनहरू गर्न लगाउनु पनि आवश्यक छ ।

आधारभूत तहको पाठ्यक्रममा रहेको व्यवस्थाले व्याकरणको शिक्षणलाई कार्यमूलक पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ । प्रस्तुत पद्धतिले प्रयोगलाई जोड दिने भए तापनि यसलाई व्याकरण शिक्षणको नियम र संरचना शिक्षणकै परिष्कृत दृष्टि मानिने भएकाले निर्दिष्ट व्यवस्था २०४९ को प्राथमिक तहको पाठ्यक्रमको उत्तरोत्तर निरन्तरता मान्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी २०७१ सालको माध्यमिक तहको पाठ्यक्रमले व्याकरण शिक्षणको व्यवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गरेको पाइन्छ :

व्याकरण, शब्दभण्डार, वर्णविन्यास तथा चिह्न प्रयोगको शिक्षणलाई रचना र प्रयोगका माध्यमबाट मात्र शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । भाषा सदैव सन्दर्भमा मात्र सार्थक हुने र सन्दर्भ रचना, पाठ वा सङ्कथनबाट मात्र प्रस्तुत हुने हुँदा उपयुक्त किसिमका भाषातŒवलाई स्वतन्त्र रूपमा नभई पाठ वा रचनाका आधारमा शिक्षण गर्नुपर्छ ।

माध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा निहित उल्लिखित व्यवस्थाले व्याकरण शिक्षणको संरचनावादी पद्धति (कार्यमूलक विधि) द्वारा व्याकरण शिक्षण गर्नुभन्दा रचनामुखी पद्धतिद्वारा व्याकरण शिक्षण गर्नुपर्ने दृष्टिलाई पहिलोपल्ट अँगालेको देखिन्छ । अघिल्ला पाठ्यक्रमहरूले कार्यमूलकतालाई नछाडिकन रचनामुखी प्रवृत्तितर्फ सामान्य सङ्केत मात्र गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत पाठ्यक्रमको व्यवस्था अग्रगामी देखिन्छ ।

आधुनिककालीन व्याकरण शिक्षणको परम्परा हेमाङ्गराज अधिकारीको ‘समसामयिक नेपाली व्याकरण’ (२०४९) बाट प्रभावित रहेको मानिन्छ । अधिकारीद्वारा लिखित व्याकरणलाई नेपाली भाषाको वर्णनात्मक व्याकरणका रूपमा पनि लिइन्छ । वास्तवमा यसै समयबाट शुद्धतावादी, प्रस्तावित व्याकरण शिक्षणको परम्परा अन्तसमेत भएको ठानिन्छ । यस कालमा व्याकरण शिक्षणलाई कार्यमूलक, संज्ञानात्मक एवम् सम्प्रेषणात्मक पद्धतिका मान्यताअनुसार शिक्षण गर्न थालिएको छ । साथै व्याकरण शिक्षणका निमित्त परियोजना, खोज, रचना, संयुक्त, रूपान्तरण, सिर्जना, समूह कार्य, व्यक्तिगत कार्य, समस्या समाधानजस्ता विधिहरू प्रयोग गर्न थालिएको छ । यस कालका व्याकरण शिक्षणका मुख्य विशेषता निम्नानुसार रहेका छन् :

- व्याकरण शिक्षणलाई सिप समग्रतामा केन्द्रित गरिनु
- सैद्धान्तिकभन्दा व्यावहारिक तवरबाट व्याकरण शिक्षण गरिनु
- कार्यमूलक तवरबाट व्याकरण शिक्षण गरिनु
- कार्यमूलक अवधारणालाई रचनामुखी अवधारणाबाट प्रतिस्थापन गर्ने प्रयत्नको थालनी हुनु
- आगमनात्मक, संज्ञानात्मक एवम् सम्प्रेषणात्मक पद्धतिका मान्यताअनुसार व्याकरण शिक्षण गरिनु
- व्याकरण शिक्षणमा सिकारुकेन्द्रित दृष्टिकोणलाई ख्याल गरिनु
- प्रस्तावित व्याकरण शिक्षणलाई वर्णनात्मक व्याकरण शिक्षणद्वारा प्रतिस्थापन गरिनु, आदि ।

समग्रतः व्याकरण शिक्षणको परम्परामा निरन्तर परिवर्तन हुँदै आएको देखिन्छ । जसमध्ये व्याकरण शिक्षणको प्राथमिक काललाई पृष्ठभूमि काल, माध्यमिक काललाई विश्लेषणमुखी व्याकरण शिक्षणको काल र आधुनिक काललाई कार्यमूलक व्याकरण शिक्षणको कालसमेत भनिन्छ । आधुनिककालीन कार्यमूलक व्याकरणको अवधारणासँगै विकसित रचनामुखी व्याकरण शिक्षणको अवधारणाले नेपाली व्याकरण शिक्षणको समकालीन परम्परामा अपेक्षाकृत मार्गनिर्देश गर्ने देखिएको छ ।

निष्कर्ष

नेपाली व्याकरण र व्याकरण शिक्षणमा आधारित भई गरिएको प्रस्तुत अध्ययनबाट विभिन्न निष्कर्ष निकालिएको छ । वस्तुतः नेपाली व्याकरण निर्माणको विकासक्रमलाई पृष्ठभूमि काल, निर्माण काल, विकास काल र आधुनिक काल गरी चार भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसको पृष्ठभूमि काल वि. सं. १८२८ देखि १८७६ सम्म रहेको छ भने निर्माण काल वि. सं. १८७७ देखि १९६८ सम्म रहेको छ । त्यसैगरी नेपाली व्याकरण निर्माणको विकास काल वि. सं. १९६९ देखि २०२७ सम्म रहेको छ भने आधुनिक काल वि. सं. २०२८ देखि हालसम्म रहेको छ । नेपाली व्याकरण शिक्षणको परम्परालाई चाहिँ प्राथमिक काल, माध्यमिक काल र आधुनिक काल गरी तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसको प्राथमिक काल नेपाली भाषाशिक्षणको सुरुवातदेखि २०२७ सालसम्म रहेको छ भने माध्यमिक काल वि. सं.२०२८ देखि २०४८ सम्म रहेको छ । नेपाली व्याकरण शिक्षणको आधुनिक काल वि. सं. २०४९ देखि हालसम्म कायम रहेको देखिन्छ । नेपाली व्याकरण र व्याकरण शिक्षणमा केन्द्रित भई गरिएको प्रस्तुत अनुसन्धानले नेपाली व्याकरण र यसको शिक्षण परम्पराबारे जानकारी लिन चाहने वा यस क्षेत्रमा रुचि राखी अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहने जोकोहीका लागि आवश्यकीय जानकारी प्रदान गर्ने अपेक्षा राखिएको छ ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), *नेपाली भाषा शिक्षण,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

क्रिस्टल, डी. (सन् १९९७), *द क्याम्ब्रिज इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज* (दो. सं.), क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।

ढुङ्गेल, भोजराज (२०६६), नेपाली व्याकरणको काल विभाजन, *सम्प्रेषण,* ६ (६), पृपृ. ४४-४८ ।

नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०५५), *वृहत् नेपाली शब्दकोश,* नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बन्धु, चूडामणि (२०४३), *भाषा विज्ञान,* साझा प्रकाशन ।

भुसाल, केशव (२०७८), *भाषाविज्ञान,* सनलाइट पब्लिकेसन ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण,* नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, सुकुम (२०७०), *नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण,* काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।

हालिडे, एम. ए. के. (सन् १९९४), *एन इन्ट्रोडक्सन टु फङ्सनल ग्रामर* (दो. सं.), एडवार्ड आर्नोल्ड ।